

4. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования: Пер. с англ. — М.: Изд-во МГУ: ИПФРА-М-Норма, 1998. — 624 с.
5. История политических и правовых учений / Под общ. ред. В. С. Нерсесянца. — М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2000. — 736 с.
6. Респектампф П. К. Юридическая энциклопедия // Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К., 2002. — Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — С. 158–175.
7. Респектампф Н. К. О праве и правственности и их взаимном отношении // Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — К., 2002. — Т. 1: Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права. — С. 144–157.
8. Тришова Л. Б. Системные связи правовой действительности: Методология и теория. — СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 1991. — 136 с.
9. Зивс С. Л. Источники права. — М.: Наука, 1981. — 239 с.
10. Вступ до сучасної юридичної логіки / В. Д. Титов, В. В. Навроцький, О. Ю. Марченко, С. Е. Зархіпа, Ж. О. Павленко; За ред. М. І. Папова та В. Д. Титова. — Х.: Кеніоп, 2001. — 198 с.
11. Общая теория государства и права: Академический курс: В 2 т. Т. 2. Теория государства и права / Под ред. М. П. Марченко. — М.: Зерцало, 1998. — 656 с.
12. Скакун О. Ф. Теория государства права. — Х.: Консум, 2000. — 704 с.
13. Медушевский А. Н. Конституционные кризисы в обществах переходного типа // Вопросы философии. — 1999. — № 12. — С. 3–21.

УДК 347.946:347.73

А. Й. Іванський

РОЛЬ ЮРИДИЧНИХ ПРЕЗУМПЦІЙ У РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН ФІНАНСОВО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Аналіз фінансового законодавства України, яке регулює відносини у сфері застосування і реалізації заходів фінансово-правової відповідальності, приводить до висновків про використання законодавцем у сфері регулювання вказаної категорії відносин таких правових явищ, як презумпції. У вітчизняній правовій науці на сьогодні дослідження такого аномального явища в праві, як «презумпції», ще не знайшли поширення. У фінансовому праві України взагалі відсутні наукові розробки з зазначеного питання. Однак у законодавчій техніці використовуються різного роду правові презумпції, в тому числі у галузі фінансової відповідальності. Усвідомлення їхньої природи, регулятивних функцій, механізму дії має важливе наукове та практичне значення.

Першими відомими дослідниками презумпції в праві треба назвати російських професорів дореволюційної епохи Д. І. Мейєра та І. Оршанського. За радянських часів увагу зазначеному явищу приділяли С. С. Алексєєв, В. Ісаков, А. В. Федотов, В. К. Бабаєв, М. Гуревич, В. І. Камінська, О. Воловик тощо. У галузі фінансового права у пострадянський період відома лише одна праця російського вченого Д. М. Щєкіна «Юридичні презумпції у податковому праві». Фінансове право України поки що не має власних досліджень презумпції в цілому та у відносинах фінансово-правової відповідальності зокрема.

Автор статті має за мету провести власне дослідження презумпцій в праві, виокремити юридичні презумпції у галузі фінансового права та в одному з найважливіших інститутів фінансового права — сукупності відносин фінансової відповідальності.

Категорії вигадок і припущень у праві мають багатовікову історію. Теоретичні погляди на них, а також відношення — прийняття, неприйняття — змінювалися і формувалися століттями. При цьому впродовж всієї історії існування до презумпцій спостерігалось неоднозначне відношення на межі заперечення їх ролі і можливості використання у праві. Багато в чому це пов'язано з самою природою цих явищ: фікція — в буквальному перекладі з латинського означає вигадку, щось неіснуюче, нереальне. Хіба місце нереальним категоріям, вигадкам або припущенням у праві? Саме з подібною позицією пов'язані періоди заперечення фікцій і презумпцій у праві. Проте навіть в «сприятливі» періоди своєї історії до фікцій і презумпцій ставилися не інакше як до «ухилення від нормального порядку» [1, 54].

Перші правові фікції і презумпції знайшли своє втілення ще в праві Стародавнього Риму, оскільки римське право багато у чому визначило принципи формування сучасних систем права.

Сучасна теорія та й практика права, у процесі рецесії римського права, взяла на озброєння ряд презумпцій: *stabit praesumptio pro veritate* — презумпція приймається за істину (лат.), *praesumptio juris plena probation* — юридична презумпція є повним доказом (лат.), *stabit praesumptio doneo probetur in contrarium* — презумпція діє до тих пір, поки не доказано зворотне (лат.).

На відміну від *praesumptio juris et de jure* — неспростовної презумпції — презумпція невинності належить до категорії *praesumptio juris* — загальних юридичних презумпцій, які підлягають спростуванню. Більше того, у вітчизняній процесуальній редакції вона пропонує сам механізм спростування: вироком суду, що набув чинності, повинне бути доведене зворотне; тобто від учасників процесу вимагається довести, що заподіювач шкоди не невинний. Проте через дію принципів: *factum negantis nulla probatio* — заперечення факту не вимагає доказів; *cum per rerum naturum factum, negantis probation nulla sint* — за природою речей не може бути доказів негативного (лат.); довести факт заперечення заперечення вини просто неможливо. Крім того, з позицій психологічної школи вини спростувати презумпцію невинності просто неможливо, оскільки не можна однозначно довести, що суб'єкт усвідомлював, передбачав і бажав у момент здійснення злочину; про це можна лише припускати, аналізуючи його зовнішню поведінку.

Презумпція «*nemo debet bis puniri pro uno delicto*» (ніхто не може бути покараний двічі за одне й теж правопорушення) була відома ще римським юристам. У міжнародному праві ця презумпція більш відома як принцип «*ne bis in idem*» (одне діяння двічі не карається). Конституція України в ст. 61 цей принцип закріплює вперше, однак аналіз чинного фінансового законодавства України доводить висновку, що ця презумпція реалізовується й при застосуванні фінансово-правової відповідальності.

Більш того, інститут презумпцій як юридичний інструмент спрощення процесу доведення ґрунтується на правовій традиції — *presumption ex eo quod plegumque fit* — презумпція виникає від того, що відбувається звичайно, багато раз (лат.). У преторському римському праві під презумпцією розумілося положення, яке раніше в множині судових процесів неодноразово доводилося, у зв'язку з чим через юридичну традицію мається на увазі як доведений факт навіть за відсутності процесуальної процедури доведення (навіщо доводити те, що вже не раз було доведено?).

Суть досліджуваного автором питання зводиться до того, що у разі презумпції ми маємо справу з припущеннями, причому припущеннями вірогідними, які завжди можуть бути спростовані. Тобто у правовій дійсності існує такий феномен, коли якийсь явище, що не є юридичним фактом, може бути причиною правовідносин. **Презумпції** — це припущення про наявність або відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та такими, що існують, і це підтверджується наявним життєвим досвідом. Презумпція не є достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою мірою ймовірності і застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини при вирішенні справи.

У чинному фінансовому законодавстві України презумпції знаходять широке застосування. Широко звісна презумпція невинності платника податків, презумпція добропорядності платника податків тощо. Проте аналіз законодавства, в тому числі й фінансового, не дає нам точного розуміння визначення «презумпція», однак ряд науковців звертали увагу на дослідження даного питання і досить часто неоднозначно висловлювались з цього питання.

Про ступінь вивченості правових презумпцій у праві взагалі та у фінансовому праві України зокрема можна сказати словами російського правознавця І. Оршанського, який відзначав, що дослідження про презумпції належить до числа найменш розроблених у правовій науці [2, 3].

Теоретики права презумпцію визначають як важливий і досить гнучкий інструмент регулювання правовідносин, завдяки якому зникають сумніви в існуванні певного юридичного факту [3, 83–84; 4, 157–158; 5, 85].

У найбільш загальному виді юридичну презумпцію визначають як закріплене у нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, засноване на зв'язку між ними і фактами, наявними і підтвердженими відповідним досвідом [6, 14], чи як припущення, що визнається за істину, доки не доведено інше [7, 120].

З позиції логіки презумпція являє собою судження неповної популярної індукції. Популярною індукцією називають узагальнення, в якому перерахуванням установлюють приналежність ознаки деяким предметам або частинам класу і на цій основі проблематично виводять про його приналежність до всього класу [8, 166].

Правова презумпція є різновидом загальної презумпції, що має додаткові якості, які обумовлюються застосуванням припущень у сфері права. Презумпція, знаходячи застосування в праві, набуває юридичної значимості та пов'язана

на з правовими наслідками. Тому її можна визначити як законодавчо закріплене припущення про наявність або відсутність юридичних фактів, засноване на зв'язку між ними і наявними фактами, що підтверджується правозастосовною практикою та викликає правові наслідки [7, 120].

Правова (доказова) презумпція — це встановлене у правовій нормі припущення про існування певного факту за умови, що доведені деякі інші пов'язані з ним факти, а також передбачене правовою нормою правило поведінки, засноване на більшій імовірності та досвіді, перевіреному практикою [9, 164].

Проте в літературі зустрічаються і інші визначення правової презумпції, які, на перший погляд, не укладаються в поняття презумпції. В. Горшенев розумів під правовою презумпцією нормативне узагальнення, тобто закріплене в нормативно-правових актах загальне положення (нормативне розпорядження) про наявність або відсутність юридичних фактів [10, 11.]. В. Ісаков визначав правову презумпцію як техніко-юридичний прийом вдосконалення складу правопорушення [11, 90]. С. С. Алексеев розглядав презумпції як свого роду «зв'язки в нормативному матеріалі, які забезпечують оптимальне функціонування правової системи» [12, 52].

Характеризуючи дане питання, не можна не згадати, що зустрічається точка зору, відповідно до якої презумпціям немає місця у праві. Так, відомий російський юрист В. Спасович писав, що юридичні презумпції суть узагалі зло, якого варто всіляко уникати. Законознавство спирається на милиці, називані припущеннями, тільки тоді, коли воно не в змозі розв'язати питання прямо і природно, а повинне того розрубити навмання і штучно [13, 23].

Але, незважаючи на різноманіття поглядів на сутність презумпцій, всіх їх можна звести до двох основних підходів — динамічного та статистичного.

- Перший підхід, відповідно до якого під презумпцією розуміється *юридичний обов'язок компетентних державних органів і посадовців у галузі фінансової діяльності визнати презумпційний факт за встановлений, надзвичайно зручний для процесуалістів. Але цей підхід не відображає найважливіших ознак презумпції.*

- Юридична презумпція, *відповідно до статистичного підходу*, — це таке припущення, побічно або прямо закріплене в правовій нормі, відповідно до якого певний порядок речей у сфері суспільних відносин визнається звичним, нормальним і через це не вимагає доведення.

З вищенаведеного можна вивести **істотні ознаки презумпції**.

По-перше, презумпція — це *юридико-технічний спосіб*, який використовується у законотворчості і правозастосуванні.

По-друге, це завжди *вірогідне припущення*, причому вірогідність його істинності може бути як відносно висока, так і наближатися до абсолютного нуля (наприклад, знання закону).

По-третє, правові презумпції є різновидом загальних. Відмінність же полягає у тому, що юридичні презумпції *закріплені (прямо або побічно) в правових нормах*.

По-четверте, презумпції мають відношення до наявності або відсутності пев-

них обставин, що мають правове значення і викликають правові наслідки, тобто юридичних фактів.

Виходячи з висловлених зауважень, *правову презумпцію у фінансовому праві можна визначити як прямо або побічно закріплене в законодавстві і детерміноване цілями фінансово-правового регулювання обов'язкове судження, що має природу вірогідності, про наявність або відсутність одного юридичного факту за наявності іншого юридичного факту*. Це поняття відображає традиційне розуміння правової презумпції як судження про невідомий презумпційний факт за наявності відомого факту (підстави презумпції).

Таким чином, можна говорити про поняття презумпції у вузькому і широкому розумінні. У вузькому значенні правова презумпція є судженням про факт, а в широкому — не тільки про фактичні обставини, але і про нормативні підстави виникнення правовідношення.

Правова презумпція в широкому значенні — це прямо або побічно закріплене в законодавстві обов'язкове судження, що має природу вірогідності, про наявність або відсутність нормативних або фактичних підстав для виникнення, зміни або припинення права і обов'язків, направлене на досягнення цілей правового регулювання.

У переліку процесуальних презумпцій пп. 4.2.3 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» визначена презумпція, відповідно до якої на платника податку покладається тягар доведення помилковості нарахувань у визначених законом випадках.

Презумпція задоволення скарги (тобто незаконності здійснених нарахувань) в установлений строк на користь платника податків, якщо контролюючий орган не надіслав мотивоване рішення за такою скаргою в установлений строк пп. 4.4.1 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами» «конфлікт інтересів» — встановлює правило прийняття у межах апеляційного узгодження рішення на користь платника податків у разі неоднозначності трактування прав та обов'язків платників податків і податкових органів [14, 41]. Тому в наданні доказів про суперечливість (несуперечність) правових норм платнику податків і податковому органу доведеться змагатися на рівних правах [15, 41]. Щодо даної презумпції В. Утка зазначає, що будь-яка позиція зацікавленої особи має цінність виключно при їх процесуальній доведеності. І не завжди через різні причини вони можуть бути доведені у встановлені процесуальні строки та з дотриманням процедури. В даному випадку можливі такі ситуації, коли правозастосовний орган вичерпав усі можливі засоби та не зміг дати адекватну правову оцінку діянню на основі наявної в нього доказової бази. В подібних випадках для забезпечення завершення податкового процесу законодавчо передбачено правило тлумачення нездоланих сумнівів на користь платника податків [16, 49].

Щодо правових презумпцій, слухною є позицію А. В. Федотова, який зазначає, що наука має розробити питання презумпції настільки докладно і глибоко,

щоб дати практиці «звід правил», які регулюватимуть застосування та використання презумпції, і в такий спосіб забезпечити однозначний підхід вирішення цього питання правозастосовними органами [17, 55]. Зазначене повною мірою поширюється і на фінансове законодавство.

Деякі вчені прагнули примирити факт існування правових презумпцій із принципом об'єктивної істини вказівкою на високу імовірність логічної природи правових презумпцій, відзначаючи, що характерною рисою юридичних припущень радянського права є надзвичайно високий ступінь імовірності передбачуваних фактів, якого немає і не може бути в праві експлуататорських держав [18, 30; 19, 249; 20, 94; 21, 9; 11, 90–91; 22, 8].

Презумпцію невинності платника податків необхідно визначити так: особа вважається невинною у здійсненні податкового правопорушення, поки її винність не доведена в передбаченому законом порядку і встановлена рішенням (вироком) суду, що вступили в законну силу.

Законом України № 2181 «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами і державними цільовими фондами», який є спеціальним нормативним актом у сфері оподаткування України, питання презумпції провини або невинності платника податку регламентувалось неоднозначно. Підпункт 3.1.1 п. 3.1 ст. 3 Закону № 2181 установлює, що активи платника податків можуть бути примусово стягнені в рахунок погашення його податкового боргу *виключно за рішенням суду*. У той же час підп. 4.2.3 п. 4.2 ст. 4 Закону № 2181 містить вимогу, відповідно до якої *обов'язок доказу того, що будь-яке нарахування, здійснене контролюючим органом у випадках, визначених підп. 4.2.2 Закону, є помилковим, покладається на платника податків*, за винятком випадків визначення суми податкового зобов'язання по непрямих методах [14]. Крім того, відповідно до ч. 3 підп. 10.1.1 п. 10.1 ст. 10 Закону № 2181 стягнення безготівкових коштів здійснюється шляхом надіслання банкам, що обслуговують платника, платіжної вимоги на суму його боргу або частини, тобто в безперечному (безапелюсному) порядку.

Виходячи з аналізу наведених норм Закону № 2181, необхідно зробити висновки, що в період його домінування в правовому масиві законодавчих актів у сфері оподаткування декларувалася юридична презумпція невинності платника податків, за винятком випадків, перерахованих у підп. 4.2.3 Закону № 2181.

Так В. І. Камінська вважає, що презумпція невинності є квазіпрезумпцією, а не справжнім узагальненням життєвого досвіду [23, 71]. Інші вчені зовсім заперечували наявність такої презумпції [24, 70] або відводили їй незначну роль [25, 63].

На думку Д. Щекіна, точка зору, яка панує в літературі, про обов'язкову високу імовірність правових презумпцій, — помилкова [26, 17]. З цим потрібно погодитися. Об'єктивний аналіз багатьох правових презумпцій показує, що їм необов'язково властива висока імовірність. Наприклад, презумпцію знання закону (законодавства) навряд чи можна вважати побудованою на високому ступені імовірності, що виходить з положень Конституції України, яка містить норму, що незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності. Значне

число громадян не має чітких уявлень про правомірність або неправомірність своїх дій у сфері оподатковування, у силу різних причин, у тому числі і через складність та мобільність податкового законодавства.

У літературі з фінансового права можна зустріти твердження про презумпцію можливої інтерпретації, адекватної тексту податкового акта, інформованості і професіоналізму суб'єкта [27, 135–136]. Як бачимо, мова йде саме про презумпцію знання законодавства, а презумпції інтерпретації правового акта, що виділяються в літературі, презумпції інформованості або презумпції професіоналізму суб'єктів фінансових правовідносин відображають або окремі аспекти презумпції знання фінансового законодавства або мають зважати на цю презумпцію у цілому. Тому доцільніше, на нашу думку, використовувати поняття презумпції знання законодавства.

Правовою основою презумпції знання законодавства є обов'язок всіх і кожного дотримуватися законів. Це обов'язок закріплений у самій Конституції. Обов'язок дотримуватися законів припускає і обов'язок їх знати. Тому кожен повинен знати закони. З цього положення випливає загальновідома формула: *«незнання законів не звільняє від відповідальності»*.

Навряд фінансове право з його великою кількістю складних правил можна розглядати як таке, що закладене в правову свідомість громадян, особливо це стосується платників податків.

Проведене авторське дослідження в рамках наукової статті робить за можливе дійти таких висновків.

Висока імовірність хоча і властива рядові правових презумпцій у відносинах фінансово-правової відповідальності, однак не становить їхньої істотної підстави. При правовому регулюванні метою законодавця є захист того або іншого соціального інтересу, тих або інших суспільних відносин. У ряді випадків фінансової діяльності найбільш ефективним способом правового регулювання є правова презумпція.

Правову презумпцію у фінансовому праві можна визначити як прямо або побічно закріплене в законодавстві і детерміноване цілями фінансово-правового регулювання обов'язкове судження, що має природу вірогідності, про наявність або відсутність одного юридичного факту за наявності іншого юридичного факту.

Спрямованість правової презумпції на досягнення цілей правового регулювання дозволяє говорити про цільову або телеологічну природу правової презумпції. Подальші наукові дослідження з даної наукової проблеми мають вельми широкий спектр питань, наукову перспективу та необхідність.

Література

1. Мейер Д. И. О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях, 1854: Избранные произведения по гражданскому праву. — М., 2003. — 426 с.
2. Оршакский И. О законных предположениях и их значении // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1874. — Кн. 4. — С. 2–14.
3. Чердапцев Л. Ф. Теория государства и права: Курс лекций. — Екатеринбург, 1996. — 214 с.
4. Общая теория права / Отв. ред. А. С. Пиголкин. — М., 1996. — 285 с.

5. Коваленко А. И. Общая теория государства и права. — М.: ТЕИС, 1996. — 115 с.
6. Бабаев В. К. Презумпции в советском праве: Учеб. пособие / Горьков. выпш. шк. МВД СССР. — Горький, 1974. — 124 с.
7. Зуев Ю. Г. Правовые презумпции, их место и роль в проекте Уголовного кодекса. — М., 1994. — 218 с.
8. Кириллов В. И., Старченко А. А. Логика: Учеб. для юрид. вузов. — 5-е изд., перераб. и доп. — М., 1998. — 386 с.
9. Гражданское процессуальное право Украины: Учебник / Под ред. В. В. Комарова. — Х., 1992. — 648 с.
10. Горшенев В. М. Норма права и иные нормативные обобщения в структуре советского права // Проблемы эффективности правового регулирования: Сборник. — Куйбышев, 1978. — С. 9-16.
11. Исаков В. Б. Фактический состав в механизме правового регулирования. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1980. — 248 с.
12. Алексеев С. С. Общая теория права: В 2 т. Т. 2. — М.: Юрид. лит., 1982. — 468 с.
13. Спасович В. Обзор решений гражданского кассационного департамента Правительствующего сената по вопросам гражданского и торгового права за вторую половину 1871 года и первую половину 1872 года // Журнал гражданского и уголовного права. — С.Пб., 1873. — Кн. 2. — С. 21-29.
14. Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами: Закон України від 21 грудня 2000 р. № 2181-III // Голос України. — 2001. — 20 лют.
15. Воловик О. Правові презумпції: знати та застосувати // Бухгалтерія. — 2002. — № 19/2 (484). — С. 40-43.
16. Утка В. Доказывание при налоговых спорах // Хозяйство и право. — 1999. — № 10. — С. 48-52.
17. Федотов А. В. Понятие и классификация доказательственных презумпций // Журнал российского права. — 2001. — № 4. — С. 53-58.
18. Бабаев В. К. Презумпции законные и фактические // Сборник аспирантских работ. — Свердловск, 1969. — Вып. 8. — С. 54-57.
19. Ойгенрихт В. А. Презумпции в советском гражданском праве. — Душанбе, 1976. — 364 с.
20. Юдельсон К. С. Проблема доказывания в советском гражданском процессе. — М., 1951. — 184 с.
21. Курьлев С. В. Основы теории доказывания. — Минск, 1969. — 422 с.
22. Гурвич М. Доказательственные презумпции в советском гражданском процессе // Советская юстиция. — 1968. — № 12. — С. 7-14.
23. Каминская В. И. Учение о правовых презумпциях в уголовном процессе. — М., 1948. — 131 с.
24. Комментарий к Налоговому кодексу Российской Федерации: Учеб. пособие. Часть первая (постатейный) / Сост. и авт. коммент. А. Б. Борисов. — М., 1999. — 842 с.
25. Тадвосяп В. С. К вопросу об установлении материальной истины в советском процессе // Советское государство и право. — 1948. — № 6. — С. 68-72.
26. Щекин Д. М. Юридические презумпции в налоговом праве: Учеб. пособие / Под ред. С. Г. Пелесяева; Академический правовой университет. — 2002. — 382 с.
27. Николаев А. А. Правовые проблемы ответственности хозяйствующих субъектов за неуплату налогов: Дис... канд. юрид. наук. — М., 1999. — 221 с.